

Kronika Židov Nového Mesta nad Váhom, II.

Nové Mesto nad Váhom oslávilo v roku 1983 svoje 730 ročné jubileum. Najstaršie dejiny opisujú, že mesto vzniklo ako väčšina miest na Slovensku z trhovej osady. Osada mala veľmi výhodnú komunikačnú polohu na obchodnej ceste hore Považím a na Moravu. Priaznivé podmienky vytvárali aj okolité hrady Čachtice, Beckov a Tematín pre rozvoj osady. Pôvodné meno a poloha nie sú známe. Za tatárskeho vpádu okolo 1250 bola osada zničená a novovybudovaná osada bola z Nové Miesto premenovaná na Nové Mesto nad Váhom.

Za kráľa Bélu IV. (1235-1270) bolo mesto listinou z 27. mája 1253 povýšené do stavu mestského. Za vernosť za tatárskeho vpádu. Béla IV. Povolal do spustošenej krajiny Nemcov a pravdepodobne aj židov, aby pomáhali obnoviť rozhárané hospodárstvo.

Za Endre II., vydaná Zlatá bula z roku 1222 zakázala židom vykonávať funkciu – úrad – verejného činiteľa a obhospodarovanie pôdy. Týmto opatrením boli židia zatlačení na pole obchodu, manufaktúrnych prác a drobných profesií živnostníctva a remeselníctva.

Béla IV. Vydal židovský zákon v roku 1251, v ktorom boli vymedzené práva a povinnosti židov. Určité výhody priniesli židom smernice, ktoré boli zachytené v 12 bodoch. Z týchto možno usudzovať, že Béla IV. Týmto zákonom nielen že pripravoval pôdu, ale aj podporoval prísťahovalectvo židovských obchodníkov a remeselníkov, zo susednej Moravy, hlavne z Uherského Brodu a Mikulova. Prišli v menšom počte, obchodovali, nadviazali kontakty s Uhrami a rozvinuli ich na všetky smery. To boli začiatky vývoja Nového Mesta nad Váhom na dôležitej trase Uhorska-Moravy-Čiech, na ktorom aj židia sa podieľali.

Významnú úlohu zahral v živote moravských židov vládár Přemysl Otakar II. /1215-1278/, ktorý nielen že chránil svojich židov tzv. „glejtom“ ochranným listom – ale ich aj všemožne podporoval a nabádal k nadviazaniu obchodných stykov s Uhrami.

Židovský zákon Bélu IV. A židom naklonený panovník Otakar II., podnietili jednotlivcov, aby využili dané možnosti. Prišli a obchodovali s Uhrami. Domovskú obec Uherský Brod alebo Mikulov však neopustili a vracali sa tam späť, lebo pre trvalé usídlenie sa vtedy ešte nevytvárali vhodné podmienky. Pre moravských židov bolo Nové Mesto nad Váhom pre svoju priaznivú polohu vítanou križovatkou pre kontakty s bližšími a vzdialenejšími teritóriami.

Začiatkom 14. storočia dobyl mesto Matúš Čák Trenčiansky /1301-1325/.

V roku 1388 daroval kráľ Žigmund I., vojvodcovi Ctiborovi hrad Beckov. Tak sa dostalo Nové Mesto, ktoré patrilo k beckovskej doméne, pod jeho panstvo.

V roku 1599 spustošili mesto Turci a v roku 1663 vyplienili mesto znova, i s celým Považím.

Protihabsburské povstanie uhorskej šľachty prinášali mestu ďalšie útrapy. Bočkayho hajdúsi odviekli veľký počet mešťanov a bezúzdne šarapatili mestom./ 1604 - 1606 /.

Okolo roku 1610 vystrájali moravskí rytieri na moravsko-uhorských hraniciach a na Považí, vypálili Čachtice a vyrabovali mesto.

V roku 1624 vtrhli do mesta vojaci cisára Ferdinanda II., /1610 – 1637/ spustošili všetko a usmrtili do päťsto obyvateľov.

Za povstania Františka Rákocziho II./ 1703 - 1711 /stihla mesto podobná pohroma.

Dlhé desaťročia hrali zbrane na tomto území krajiny zvlášť veľkú rolu. Krátke kľudné intervaly stačili dať síce zborený hospodársky život do poriadku, ale nové a opakujúce sa pohromy zničili všetky úsilie a snaženia.

Do nekludnej krajiny netrúfali si ani židia z Moravy, takže ich prílív do mesta stagnoval.

Pri hromadnom ničení životov za doby rasistickej perzekúcie v rokoch 1939/45 vyšli nazmar všetky drahocenné autentické záznamy, kultúrne hodnoty a písomnosti archívu

Židovskej náboženskej obce v meste, ktoré by boli dali svedectvo o tom, kedy a odkiaľ prišli prví židovskí usadlíci do mesta. Z nedostatku týchto dokumentov bolo treba použiť údaje z iných prameňov k spisaniu tejto kroniky, ktoré sú však veľmi skromné.

Nesporné je, že do mesta prišli židia z Moravy. V tom období bola invázia židom z Moravy povolená i v Trenčíne, Vrbovom, Piešťanoch a inde podľa n Zsidolexikón, Budapest" /1929/.

Dobré susedské vzťahy medzi mestom a Uherským Brodom pretrvávajú i dnes - vzájomná družba. Susedské vzťahy sa ťahajú cez nie jedno úskalie dlhých storočí až do dnešných dní. Židia z Uherského Brodu a iných miest Moravy majú iste veľké zásluhy na vzniku židovského života v meste, na jeho vývine a na hospodárskom a kultúrnom živote vôbec.

Uherský Brod - pôvodné osada spomína sa v kronike mesta z roku 1311. Na mieste osady založil Přemysl Otakar II., okolo r. 1260 mesto Uherský Brod. Názov Uherský Brod sa objavuje prvý raz v roku 1273. Od r. 1272 kráľovské mesto. Dnes má asi 18.000 obyvateľov.

V druhej polovici XIII. storočia bol Uherský Brod zničený vojskami rozpínavej moci Habsburgovcov / 1282 - 1918/.

V roku 1283 dostalo mesto prvé privilégia od Václava II.. Začiatkom XIV. storočia odporovalo mesto úspešne proti nástrahám Matúša Čáka Trenčianskeho.

V roku 1427 dobyli mesto Husiti.

V roku 1432 porazili Uhrovci Husitov.

V XVI. storočí sa stalo mesto majetkom rôznych šľachtických –moravských rodín.

V roku 1643 zničili mesto Švédi.

Podľa starej tradície sa pokladalo mesto za rodisko J.A. Komenského / 1592 - 1670 /, dnes je tam Múzeum.

Židovská náboženská obec v Uherskom Brode vznikla v r.1622, do roku 1847 bola samostatná. Synagóga bola postavená podľa vzoru synagógy v Amsterdame, v r.1767. Na židovskom cintoríne sú náhrobky z XVII. storočia, medzi nimi náhrobok rabína Nathana Kata zv. Aškenázovi známeho kabalistu. Synagóga bola počas doby neslobody zničená a asanovaná. Na cintoríne je umiestnená pamätná tabuľa s menami asi 1500 obetí nacistického besnenia. Uherský Brod je dnes takmer bez židov.

Autentický hebrejský prameň „Séfer Shemos“ opisuje, že už okolo r. 1600 bolo Nové Mesto nad Váhom židmi, v organizovanom celku, obývané. Pravdepodobne už predtým. Nie čírou historickou náhodou skutočnosť, že prvé autentické udaj o vzniku židovských náboženských obcí tak v Novom Meste nad Váhom ako i v Uherskom Brode sa zhodujú a pochádzajú z XVII. storočia.

Ďalším dôležitým dôkazom o prítomnosti židov v meste bol súpis z 10.decembra 1677, podľa ktorého zaplatil židovskí „výberčí“ za členov miestnej odbočky židov tri zlaté forinty z titulu stoličnej dane a z príležitosti stoličnej kongregácie zadržanej v Novom Meste nad Váhom.

V r. 1678/85 viedli vojská grófa Imre Thökölyho vojnu proti Habsburgom – utlačateľom Uhorska. V roku 1682 sa stal suverénom nad severným Uhorskom. Odtiaľto podnikli jeho vojská korisťnícke výpady aj do susednej Moravy, medzi inými mestami aj do Uherského Brodu. Obyvatelia utekali a hľadali záchranu a útočisko. Postihnutí boli zvlášť židia, z ktorých prišlo do Nového Mesta jedenásť rodín. Ujal sa ich hradný pán Beckova gróf Pongrácz Ferencz.

V tomto storočí začali sa politické pomery pozvoľna uvoľňovať a stabilizovať. Bolo treba vojnovými udalosťami zničené hospodárstvo dať zase do poriadku. Bolo treba pokles počtu obyvateľstva mesta vyrovnať. Prílivom obchodníkov a finančníkov židov z Moravy chcel si gróf Pongrácz posilniť aj moc v meste, ktoré patrilo k jeho doméne. Novomešťania burcovali totiž proti beckovskému panstvu, lebo ako privilegovaní občania chceli sami ťažiť z

domácej hospodárskej prosperity. Ale gróf Pongrácz bol silnejší. Svoje ambície ako mocný feudál presadil a uplatnil ich podľa zásad panovníkov vtedajších dôb „Kráľ chráni svojich židov a židia financujú svojho Kráľa“.

V roku 1689 uzavrel so židmi zmluvu, z ktorej sú tu uvedené niektoré body:

1. židia sídliači vo Vágujhely - Nové Mesto nad Váhom sú povinní zaplatiť do prepoštskej pokladnice šesťdesiat dukátov ako ochranný poplatok vo dvoch polročných splátkach
2. Prístup cudzím židom do mesta sa zakazuje a prísne trestá.
3. Výnimku tvoria židia z blízkych osád Čachtice a Vřbové.
4. židia prechádzajúci mestom smerom na Moravu sa musia sa preukázať pasom domovskej obce.
5. Poskytnutie prístrešia cudziemu židovi sa trestá desať toliarmi, nezákonné prechovávanie až dvadsať toliarmi
6. Pasienky pre dobytok židov sú vymedzené, takisto aj čas pasenia
7. Okrem ochranného poplatku šesťdesiat zlatých sú židia povinní platiť obvyklé dávky a poplatky /mýtno /
8. Poplatky všetkého druhu odvádza richtár, ktorý je zvolený z vlastných radov
9. Richtár ručí osobne za riadne odvádzanie poplatkov do prepoštskej pokladnice
10. Židia, chránení touto zmluvou môžu voľne obchodovať a podnikat' bez privlastňovania pôdy. Bez súhlasu vrchnosti nesmú byť väznení, osobne ohrození, prenasledovaní alebo vykázaní z mesta

Tieto výsady, na vtedajšiu dobu dosť humánne, umožnili židom obchodovať, vykonávať niektoré profesie ako krajčírstvo, stolárstvo, obuvníctvo, hodinárstvo, manufaktúrnú výrobu súkna a plátka, prepožičiavanie pečatí a pod. Pracovali samostatne na vlastné riziko mimo ciech. Ochranu poskytovala jedine zmluva uzavretá a beckovským panstvom. Popri obchodovaní a iných svetských povinnosti našli útechu v čítaní Svätého písma.

Onedlho nasledovali grófa Pongrácza ďalší šľachtici ako barón Révai Sándor, gróf Eszterházy Peter, (Gillányi, Bossányi a iní. Povolili židom, aby sa usadili na vyhradených miestach panských pozemkov.

V roku 1736 zvýšil sa počet židovských rodín na osemdesiat. Postupom času vypracovali sa usilovnosťou a vytrvalosťou na vyšší stupeň obchodovania, prevádzali dovoz a vývoz vlny, súkna, kože, medu, pálenky, manufaktúrne spracovávali a speňažovali uvedené suroviny a hotové výrobky. Hospodársky rozvoj mesta sa rozbehol sľubne vďaka skonsolidovaných pomerov a čulého a úspešného obchodovania židov, čím sa stalo mesto jedným z najvýznamnejších obchodných centier v tejto časti Uhorska.

Prvé údaje o založení židovskej náboženskej obce v meste datujú z týchto čias. Náboženské obce boli založené podľa vzoru politických obcí s vlastnou samosprávou na čele s rabínom, ktorému pripadla moc riešiť prednesené sporné otázky medzi súvercami a vyniesť rozsudok. Vedľa rabína zastával najvyššiu funkciu samosprávy richtár. Organizácia samosprávy sa osvedčila a trvala do r.1886.

V roku 1753 sa pohybuje počet Židov v meste na štyri - päťsto duší, z ktorých dvadsaťpäť-tridsať rodín možno zaradiť do kategórie finančne dobre fundovaných. Títo vlastnia už väčšie manufaktúry, obchody s veľkým sortimentom rôzneho tovaru, s ktorým zásobujú blízke a ďalšie okolie.

Prvým rabínom židovskej náboženskej obce v meste sa stal Mózes Hamburger/ 1754-1756/, po ňom nasledovali Jakab Neufeld /1766-86/, predok rodín Perla a Einhorn, z ktorých pochádzali hlavný rabín Pécs Perla Ármin a Einhorn alias Horn Ede, štátny tajomník, ďalej Emmerich Benjamin /1787-93/, Kuffeuplan Jozsef, /1784-1804/, Wieder Abrahám /1805-1807/, Deutsch David /1811-1830/, Strasser Lázár /1834-1849/, Weisse Jozef /1855-1897/,

Schlesinger Fülöp /1904 - 1910/, Dr. Rosenberg Fülöp /1911-1922/, Weiss Josef, rabínsky asessor /1923-1936/, Dr. Frieder Armin /1937-1945/.

Medzi nimi vynikali: David Deutsch, učenec, filantrop, Josef.

Jemu sa podarilo prostredníctvom poslanca národného zhromaždenia M.Vietorisza vzbudiť záujem o reálku u grófa Csákyho ministra pre veci školské, ktorý zvýšil štátnu dotáciu na dvojnásobok t.j. 2400 forintov ročne, čím sa podarilo aspoň prechodne preklenúť ťažkosti. Znížením počtu profesorov, prepracovaním učebného plánu a zmenou týždenného úväzku profesorov podarilo sa vylepšiť platy profesorov a zabrániť ďalšiemu odlivu.

V roku 1394 dobudovala sa škola o jedno podlažie a v roku 1897 dostala reálka športovú halu.

V dobe svojho úradovania vynasnažil sa Sonnenfeld na ministerstve školstva získať hmotné zaistenie školy jednorazovým príspevkom 6000 forintov. Vláda však neprejavila nijaký záujem o uzavretie zmluvy a jednoznačne zamietla poskytnúť podporu. Intervencie v záujme existencie školy boli márne a vzťahy medzi partnermi sa stále zhoršovali, ba hrozili úplným prerušením. Riaditeľ reálky Dr. Mahler znechutený s večnými priet'ahmi vzdal sa 3.9.1895 úradu. Odišiel zo Školy, ktorú viedol s rozhl'adom a veľmi úspešne osemnásť rokov.

Po Dr. Mahlrovi prevzal funkciu riaditeľa na krátky čas I.Frankl a po ňom nadaný pedagóg, vedec a praktik J. Altmann. Jeho prvoradou úlohou bolo zabezpečiť morálnu a hmotnú istotu školy, o čo usilovali jeho predchodcovia. Na zvládnutie týchto problémov uznal za potrebné vyčleniť dievčenskú školu z reálky, ktoré riadil spoločne.

Veľkého a vplyvného priaznivca našla škola v osobe nového hlavného riaditeľa I. Pirchalu, ktorý sa zasadil za obnovenie prerušených stykov na ministerstvo Školstva. Dňa 13.11.1898 došlo k dohode o uzavretie zmluvy, ktorá raz a na vždy mala zabezpečiť existenciu reálky. Dôležitý dokument podpísali za židovskú náboženskú obec Dr. Sonnenfeld a z poverenia ministra Wlassitsa hlavný riaditeľ I. Pirchela. V zmysle dohody uvoľnila vláda 10.000 korún ročne židovská náboženská obec, okrem zápisného, 7000 korún. Súčasne vyhradila vláda právo vymenovať riaditeľa a dvoch profesorov na škole. Týmto aktom sa stal maďarský jazyk vyučovacím skoro vo všetkých predmetoch.

Hmotným zabezpečením ustálil sa počet profesorov. Roky od 1898-1904 patria medzi najkľudnejšie v histórii školy. Profesori s nadšením vykonávajú svoje učebné povinnosti a žiaci s veľkým pochopením to prijali, vykazujúc úspechy v štúdiu. Bolo času a dobrej vôle na utváranie rôznych spolkov, krúžkov a kultúrnych podujatí, otvorilo sa dievčenské gymnázium a lýceum.

V roku 1905 dostal "Reálku podporujúci spolok" svoj štatút, o ktorý usiloval od roku 1895 t.j. od roku založenia.

Z iniciatívy predsedu židovskej náboženskej obce st. L. Taubera zriadilo sa v roku 1909 športové ihrisko. Hmotné zabezpečenie profesorov Židovskej reálky bolo zaistené dekrétom grófa Apponyiho z roku 1909, ktorým boli zrovnoprávnené všetky školy. Kľudný beh života na reálke prerušila smrť riaditeľa J. Altmanna, ktorý zomrel po krátkej nemoci dňa 22.6.1910. Šestnásť rokov viedol a riadil reálku, ktorá stratila v ňom statočného a zaslúžilého pracovníka. Nástupcom sa stal riaditeľ Julius Mészáros. Viedol ju do jej zániku do roku 1918.

Dobré meno reálky prilákalo do mesta žiakov zo všetkých končín krajiny bez rozdielu náboženstva. Zapísalo sa ročne 170 - 180 frekventantov, čím sa stala reálka čo do počtu najbohatšou strednou školou. Frekventanti nažívali spolu v plnej zhode napriek náboženskému charakteru školy a nedošlo k náboženským alebo národnostným treniciam.

Myšlienka vytvoriť z neúplnej štvorročnej školy, osemročnú vyššiu strednú školu, bola stále aktuálna, ako to zdôraznil riaditeľ školy Julius Mészáros vo svojom prejave pri päťdesiatročnom jubileu založenia školy v roku 1913. Všetky plány boli zmarené rozpadom monarchie s nástupom prvej buržoáznej Čsl. republiky s inými viac demokratickými zámermi.

V rokoch 1942-1945 bola v Ohel Dávid košer kuchyňa. Slúžil pre sústredenie židov za doby rasovej perzekúcie. Ohel David sa postavil z dobrovoľných príspevkov miestnych židovských občanov v r. 1937. Iniciátorom bol hlavný rabín Armin Frieder. Dnes je v budove Detský domov pre nežidovské deti. Revolučným obdobím /1848-49/ sa zmenili roky pokoja, rastu a pohody Židov na časy neistoty, antisemitských štvaní s prísadou šovinistických hesiel, ktoré skončili katastrofou. 1. mája 1848 sa pohli sedliaci z okolitých dedín a spolu s mestskou luzou, prepadli a vyrabovali židovské príbytky. Na druhý deň sa pokračovali v ničiacom diele. Židia prchali, aby si zachránili holý život. Obete na životoch neboli, lebo židia sa jednoducho nepostavili na odpor a dali rozoštvanej luze voľnú ruku. Vecná škoda rabovania a ničenia nedala sa odhadnúť. V porevolučných rokoch sa pomery pozvoľna skonsolidovali, židovské obyvateľstvo sa pomaly vracalo, aby začala na troskách zničených nádejov nový život, ako nie prvý krát v histórii židov.

V roku 1855 bola inaugurácia veľkého rabína Jozefa Weisseho, ktorý okrem toho, že bol uznávanou veličinou vo svojej funkcii rabína, zaslúžil sa o založenie a prestavbu židovskej reálky z nižšieho stupňa na vyšší stupeň t. j. z 3 na osemročnú vyššiu reálku. Bol prvým riaditeľom tejto školy /1862-1877/. Narodil sa v Plumlove na Morave, 1812 - 1904. Ako rabín začal pôsobiť v Kyjove, pokračoval v Kostelci pri Kyjove a od r. 1855-1902 v Novom Meste nad Váhom – Vágujhely. Bol významným aj vo vedeckom svete uznávaným hebrejstom a filológom. Jeho myšlienka zriadiť v meste reálku vzbudila pozornosť i na viedenskom cisárskom dvore, ba priamo u cisára Františka Josefa I. Vyučením sa začalo v r. 1862. Funkciu riaditeľa reálky vykonával do roku 1877, počas ďalších rokov svojho života vyučovala reálka náboženstvo.

Zomrel v 92. roku svojho plodného života. Jeho telesné pozostatky boli uložené na mestskom starom, medzičasom, zlikvidovaného cintorína. Na uctenie jeho pamiatky bol založený "Dobročinný spolok hlavného rabína Josefa Weisseho" a ulica „Školská“ premenovaná na „Ulica Josefa Weisseho“. Jeho publicistická činnosť bola bohatá. Úvahy a učenia vyšli v Prahe s vo Viedni v 1836 - 1847, a ďalších. Najvýznamnejšie diela sú: „Bikurē ha Ittim“, „Abhandlungen uber Raschis Kommentar zur Chronik“, „Biografische Einleitung zu Bechinath Olam uber Jedaja Penini“, „Melochim - Die Bucher der Konige uiit deutcher Ubersetzung“ a mnoho iných.

Za statočnú a svedomitú prácu patrí vďaka učiteľskému zboru židovskej reálky ako: Dr. Z.Szántó, I.Frankl, I.Glück, L.Davidsohn, E.Steinitz, Dr.M.Fischer, S.Kreisky, Dr.A.Endrei, K. Gáspár, V.Perényi, M.Erdélyszky, J.Turcsek, J.Korének, I.Weiss, M.Szalai, Dr. G.Zubek, kaplan, učiteľ náboženstva, J.Vajsz, T.Havas, Dr. L.Schweiger, hlavný rabín a učiteľ náboženstva. Do školského spravodaja, ktorý vyšiel v slávnostne vyzdobenom čísle v príležitosti 50.výročia založenia reálky v r. 1913 prispeli s krátkymi článkami a spomienkami bývalí profesori a žiaci, medzi nimi: Dr.Z.Bodor, vydavateľ „Magyar szo“, I.Diamant, tajomník mestskej obchodnej spoločnosti, J.Dózsa, profesor štátnej vyššej reálky v Szeged, J.Fodor, technický radca, maďarskej kráľovskej pošty a telegrafu, Budapešt, Dr.J.Fodor, medicínalný radca, Wien, R.Haláchy, notár v meste E.Karsai, profesor štátnej vyššej reálky, Žilina, O.Klacsó, profesor, štátnej vyššej reálky, Déva, H.Löwinger st., člen mestského predstavenstva, P.Neubauer, spisovateľ, A.Neubauer, richtár, Z.Popper bankár, Viedeň, N. Rosenfeld, riaditeľ verejnej dopravnej spoločnosti, Szeged, D. Sonnenfeld, predseda mestskej obchodnej spoločnosti, Dr.Ž.Sonnenfeld, riaditeľ základiny baróna Hirscha, Dr. Eugen Steinitz, advokát, Budapešt, Hugó Tauber, obchodný radca a továrnik v meste, N.N.Tauber, profesor, VII. obvodnej vyššej obchodnej školy, Budapešt, Falus-Feuer I., herec v meste a v Budapešti.

Roky emancipácie / 1867 / priniesli síce židovským občanom slobodu a rovnoprávnosť, o ktorú usilovali od r. 1790, ale zatiaľ len na papieri. Františkom Josefom schválený zákon z r.1667 odst. XVII. Paragraf 1.a 2. presadzoval sa do praxe veľmi pomaly v

mnohých mestách celkom stagnoval pre pasívny postoj vrchnosti. V meste sa postaral o negáciu zákona prepošť Barinay, ktorý osobne zbrojil proti zavádzaniu zákona do praxe.

Naproti tomu podporovali vládne kruhy a centrálné orgány všetky snahy, ktoré smerovali k zrovnoprávneniu židovských občanov. Kladný postoj vládnych kruhov mali židovskí občania vykompenzovať podnikaním, obchodovaním a oživením štátneho hospodárstva. Nie v poslednom rade zohrali rolu aj politické záujmy, lebo s emancipáciou začala aj maďarizácia. Židovských občanov získali udeľovaním rôznych titulov a podnikateľských koncesíí. Emancipáciou nastal veľký rozmach na kultúrnom a hospodárskom poli. Židovskí občania, ktorí boli stáročie utláčaní a figurovali ako druhoradí občania štátu, vďačne a horlivo prijali z emancipačného zákona plynúce výhody. Vypracovali sa na dôležité pozície a pomaly vnikli do všetkých možných profesií spoločenského, verejného a štátneho aparátu.

Emancipáciu zavŕšila „recepčia“ zákon z r. 1895, ktorým bolo židovským občanom v Uhrách zaistená rovnoprávnosť vierovyznania, o ktorý usiloval už Židovský kongres zadržaný v r. 1869.

Tiszaeszlárskym prípadom z roku 1882 vykonštruovanou „rituálnou vraždou“ vyvolaná protižidovská nálada v krajine brzdila však uzákonenie.

Po dlhé storočia závisel osud židovského obyvateľstva v Uhrách od rozmarov jednotlivcov a od antisemitských prúdov toho ktorého obdobia a lokality. Behom dlhých rokov vývoja získali medzi domácimi Židmi vedúcu úlohu tie centrá, ktoré boli najstaršie, najbohatšie a židmi najhustejšie obývané. Patrili k nim Esztergom /1050/, Buda, Pozsony /1221/ a Sopron /1526/, v stredoveku Kismárton /1388/, Székesfehérvár a v ďalšej etape vývoja Óbuda a Pešt. Tieto veľké celky boli vzorom a smernicou pre malé židovské náboženské obce. V podstate však sa neriadili a nežili podľa nich, ale tak, ako im to domáce prostredie dovoľovalo. Zákony, týkajúce sa židov, boli v zásade protižidovské. Béla IV. /1235-70/ bol prvý, ktorý ubral na tvrdosti protižidovských opatrení. Jednal tak vo vlastnom a v záujme Tatármi spustošenej krajiny. V stredoveku boli v móde ochranné listy, ktoré vydával kráľ, hradní páni, cirkevní hodnostári, feudáli a.i. za drahé peniaze.

V r. 1872 sa pokúsil Jozef II. o zrovnoprávnenie židov, ale nepochodil. Až v r. 1867 nastal prelom a emancipáciou a recepciou, v r. 1895 rovnoprávnosť vierovyznania. Silné židovská centrá vysokou kultúrou, bohatým hospodárskym životom a starou tradíciou svojich predkov hrali v živote krajinských židov veľkú rolu. Bohatí a nadaní židia malých miest našli v nich lepšie možnosti uplatňovania. Medzi vybranými centrami a vidieckymi mestami nastalo anonymné súťaženie. Veľké celky mali záujem na zosilnení a rozšírení vybudovanej základne, malé mestá zase na udržaní čím väčšieho počtu členov náboženskej obce.

V tomto tichom zápolení zohralo Nové Mesto nad Váhom nemalú úlohu. Založením židovskej reálky v r. 1862 vytvoril sa okolo školy určitý nimbus, z ktorého ťažilo aj mesto. Dobré meno a vysoká úroveň reálky a profesorského zboru prilákalo do mesta žiakov zo všetkých končín krajiny bez rozdielu náboženstva. Mesto si zachovalo vďaka tejto výsade popularitu v bohatej palete popredných židovských centier. Veľkým podielom na tomto úspechu participoval rabin David ben Menachem Mandel Deutsch a hlavný rabin Josef Weisse, spolu s veľkým výberom významných osobností narodených a pôsobiacich v Novom Meste nad Váhom v XIX.-XX. storočí ako: Back Israel, rabin, 1840, Back Ignác, teológ a publicista, 1823, Rodina Baiersdorf, šľachtici, Beck Ö. Filip, rytec a sochár, 1873, Berger Samuel, zakladateľ Národopisného múzea v Záhrebe, 1858, Bing L. a manželka, mecenáši, Diamant I., ekonóm, 1911, Donáth Lipót, rabin, 1845, Fischhof Adolf, potomok rabína Hamburgera, politik, Frey Erno, neurológ, 1873, Fischer David, rabin, 1820, Dr. Frieder Armin, hlavný rabin, 1937-1945, Glücklich Emil, advokát, 1826, Glücklich Vilma, feministka, 1872, Grünberger Lipót, zdravotník, 1840, Grün Oskár, žurnalista, 1883, Hamburger Mozes, rabin, 1754-65, Hatsek Ignác, kartograf, 1328, Hönig Vojtech, profesor

zdravotníctva, 1917, Hoffmann M. David, rabín, 1824, Horn Antal, publicista, 1834, Horn Ede, ekonóm a štátny tajomník, 1825, Horn Emil, historik, Hort Ödön, vojenský expert, Hoffmann S.a V., de Vágujhely, šľachtici a mecenáši, Tolnay A. de Vágujhely, šľachtic, riaditeľ, Latzkó A. de Vágujhely, obchodník s mecenáš., Schenk A., rytier, mecenáš, Jassinger E., známy pod menom profesor OLG0, Mangold H., lekár, 1828, Neubauer P., spisovateľ, 1896, Neubauer A., richtár a mecenáš, 1857, Sonnenfeld Z., spisovateľ, 1845, Stier J., rabín, 1844, Strasse D., rabín, Spitzer J., advokát, 1883, Szánto J., spisovateľ, 1893, Schlesinger Z., spisovateľ, 1832, Schwarz Št., akademik, Stricker S., profesor, 1834, Weisse J., hlavný rabín, prvý riaditeľ židovskej reálky, Wohlstein E., Dr., dermatológ, 1896, Winter O., lekár, Falus I., herec a recitátor, Stern Z., huslista.

Okolo r. 1900 žilo v meste asi 1400 osôb židovského vierovyznania, čo zodpovedalo jednej tretine počtu obyvateľstva. V sociálnom rozvrstvení židovského obyvateľstva boli veľké rozdiely, zámožní, stredná vrstva - obchodníci z väčšej časti finančne slabo fundovaní – a chudoba, bez stáleho zamestnania a mnohí z nich na podporu odkázaná. K zámožným patrí Tauber, Reiss, Lax, Wister, Löwinger, Salvendy, Neubauer, Herczog, Horváth, Engelsmann a.i.

Do kategórie finančne silných obchodníkov Perl, Elias, Wohlstein, Pick, Diamant, Fuchs, obchod s kožou, Fuchs drevár, Haas, Eisenberg a.i. Kým jedna tretina bola zámožná, podľa miestneho merítka, a dobre situovaná, patrili dve tretiny k triede nemajetných grupujúcich sa z klampiarov, obuvníkov, sadzačov, cestujúcich agentov, úradníkov, učňov, tovarišov, priekupníkov, zástupcov, príležitostných robotníkov, sezónnych zamestnancov, domácich výpomocných zamestnancov, elektrikárov, stolárov, holičov, obchodných zamestnancov a.i.

Na okraji spoločnosti žili celkom chudobní na podporu odkázaní. Podpornú činnosť a milosrdenstvo vykonávali a zaistovali: Baiersdorfová základina v dome starcov a chorých, ktorej predsedal Tauber H., Ženský spolok s predsedkyňou E.Tauberovej. Dobročinný spolok hlavného rabína J.Weisseho pod vedením H. Fuchsa, ktorý odieval deti nemajetných rodičov, spolok ktorý, pod vedením S.Rossa, poskytoval pomoc a podporu nemajetným šestinedielkam. V zmysle starej židovskej tradičnej dobročinnosti sa každoročne podieľali vo forma kuriva a iných naturálií rodina J.Lowingera, H.Tauber, Židovská náboženská obec a iní.

K vžitým zvyklostiam patrilo, že židovské rodiny, ktoré nepatrili práve k t majetným, dávali nemajetným žiakom a žiačkam KOSTTAGE. Boli to deti chudobných dedinských rodín. V nedostatku dopravných prostriedkov chodila časť síce boso a pešo domov, ale väčšina bola za ťažko ušetrené halieriky ubytované v meste. Na náklady stravovania rodičia už nestačili preto sa podujali mestské rodiny podieľať sa na tejto akcii. K týmto rodinám patrili: A.Deutsch, Diamant, Lowysohn a iní. Rodina Adolfa Deutscha dostala za tento šľachetný čin pochvalné uznanie v spravodaji židovskej Školy.

Na prehlbovanie náboženskej nauky a života slúžila škola.

Vyriešiť biedu a ťažký život sa dobročinnosťou nedalo, jedine ju zmierniť. Museli nastať veľké sociálne zmeny na vyriešenie tejto páľčivej otázky.

Židovská náboženská obec vedená podľa štatútu náboženských obcí „status quo ante“ mala tri synagógy, jedna z nich bola ortodoxná.

Viacero členov predstavenstva Židovskej náboženskej obce hrali v spoločenskom, hlavne však v hospodárskom živote mesta význačnú úlohu. Neubauer Alexander, majiteľ kaviarne a hotela, bol niekoľkokrát zvoleným richtárom mesta, H.Tauber, majiteľ sladovne a Švédskej továrne na patentné podkovy a lesného hospodárstva vykonával tiež funkciu richtára, J.K.Herczog, majiteľ veľkohospodárstva a veľkoobchodníka s obilím, A.Reiss a synovia, majitelia drôtovne, nie s najlepšou povestou, v drôtovni sa pracovalo za veľmi nedostačujúcich hygienických a sociálne - pracovných podmienok, ktoré neraz vyvolali

stávky, Julius Lowinger, majiteľ veľkopálenice, L. Wister, majiteľ veľkopálenice a továrne na nábytok, O. Horváth, majiteľ vzorného a moderného veľkohospodárstva a veľkovýkrmne ošípaných. Za tieto zásluhy dostal štátne vyznamenanie.

Okrem známej reálky mala židovská náboženská obec 4-triednu ľudovú školu s riaditeľom S. Brullom, vynikajúcim pedagógom na čele, ďalej štvorročnú mešťanku dievčenskú-/reálka bola vyhradená pre chlapcov s riaditeľkou J. Goldbergerovou.

Zvlášť treba vyzdvihnúť H. Gyémántovú, A. Diamantovú a T. Vajssovú,
.....chýbajúca strana 14.....

.....pokračovanie stranou 15.....

Na poli kultúrnom bolo slovenské židovstvo málo iniciatívne. Kultúrna úroveň medzi jednotlivými mestami bola veľmi rozdielna. Boli mestá, ktoré mali bohaté a početné kádre inteligencie medzi mladou a tvorivou mládežou. Mesto, snaživou a vyspelou mládežou patrilo tiež do tejto kategórie miest. Na poli rôznych podujatí sa udržali prvenstvo žiaci a žiačky židovskej meštianskej školy. Tendencie k zvyšovaniu úrovne kultúry boli, žiaľ, v začiatkoch. Jedinou pýchou mesta bola Židovská reálka s vynikajúcim profesorským zborom.

Dominom tlače boli Bratislava, Košice a Nové Zámky, mestá s veľkým počtom židovského obyvateľstva a centrá židovskej kultúry a nositeľmi židovského náboženstva. Sionistická hnutie sústreďovalo svoje sily na myšlienku renesancie židovského štátu v Palestíne podľa programu sionistickej svetovej organizácie. Mestskí sionisti usporadovávali za pomoci vonkajších aktivistov, prednáškovú večery, literárne schôdzky za účasti významných funkcionárov organizácie. Častým hosťom bol Oskár Neumann, literát a básnik, pionier a učiteľ nového smeru židovstva.

V r. 1913 oslávila židovská reálka v meste v rámci veľkolepej slávnosti svoje 50-ročné jubileum. Na čestnej tribúne sedeli ako hosti gróf A. Pongrácz, r. k. biskup, Dr. F. Hosenberg, hlavný rabín, Dr. A. Marghot, poslanec snemovne, J. Albrecht, hlavný školský riaditeľ, Dr. G. Gyürky, slúžny, A. Neubauer, mešťanosta, Dr. B. Sonnenfeld, predseda Židovskej náboženskej obce, J. Mészáros, riaditeľ reálky, Dr. I. Kovács, profesor a Imrich Falus, umelec - recitátor.

Slávnostnú reč predniesol riaditeľ školy Julius Mészáros. Oboznámil prítomných s vývinom, ťažkosťami v úspechmi reálky od založenia v roku 1862.

Historický prehľad o niektorých obdobiach mesta zverejnili vo forme brožúriek dekan farár Bertalan Revický, Čachtice a Július Eteli, Čachtice. Mestská kronika uvádza medzi inými, že výstavba železnice sa začala v r. 1872, a po jednej koľaji išla len po Nové Mesto, v r. 1878 bola vybudovaná až po Trenčín a v roku 1881 až do Žiliny. V r. 1904 bola dobudovaná dvojkoľajka až po Nové Mesto n. V.

V tridsiatych rokoch bolo založené v meste „Židovské úverné družstvo“, ktoré bolo zriadené za podpory miestnych zámožnejších židov a slúžilo záujmom miestneho obchodu, ktoré sa za krízových rokov veľmi zadlžilo a zápasilo o prežitie. ŽÚD poskytovalo úvery za veľmi výhodných podmienok.

Ústavný zákon I. ČSR uznal židov ako národnostnú menšinu, čo umožnilo organizovať sa na princípoch národnosti. Okrem sionistických organizácií tvorili sa všade aj politické strany ako Židovská strana, Jednotná židovská strana, Hospodárska židovská strana a Konzervatívna židovská strana. V meste vystupovala pri voľbách Židovská strana. Pri sčítaní ľudu v r. 1920 malo mesto 1.384 židovských obyvateľov. Prvé riadne voľby podľa ústavného volebného zákona do obcí sa konali v r. 1923. Z celkového počtu voličov 3.457 /platných 3.055/ pripadlo na Hlinkovú ľudovú stranu 14 mandátov, na Židovskú stranu 9 mandátov / 773 hlasov / a na menšie skupiny a opozíciu spolu 13 mandátov. Za II. miestostarostu bol zvolený Alexander Wohlstein. V roku 1927 získala Hlinková ľudová strana 11, židia 8 a opozícia spolu 17 mandátov. Opozícia silnela a bola na postupe. I. miesto

starostu obsadil H. Tauber. V roku 1928 boli v meste voľby do snemovne a do senátu. Z celkového počtu platných hlasov 3.773 bolo platných 3.440. Hlinkovci vyšli z nich ako najsilnejšia strana. Do volieb kandidovalo 11 strán, Slovenská ľudová strana, Republikánska strana, Židovská strana, Slovenská národná strana, Sociálno-demokratická strana, Národní socialisté, Národní demokrati, Stredná strana obchodu a remeslu, Komunistická strana, Čsl. lidová strana a Strana slovenská. V r. 1930 malo mesto 1.309 židovských občanov, proti 1920 o 75 menej, z celkového počtu 19.28 %.

V roku 1935 hlasovalo celkom 4.280 voličov. Na Židovskú stranu pripadlo 597 hlasov, kandidátom bol Alexander Wohlstein.

Pri celoštátnych voľbách v r.1927 hlasovalo z celkového počtu židovských obyvateľov v počte asi 140.000 na Židovskú stranu 52 %. Aj ostatné politické strany ako Magyar nemzeti párt, Sociálno-demokratická strana, Komunistická strana aj Agrárna strana dostali židovských hlasov.

V mestskej úschove sa nachádzajú aj dokumenty z r. 1687 o dohode vtedajšieho pána Beckova rímskokatolíckeho prepošta grófa Pongrácza so židmi, ktorí sa sem prisťahovali z Uherského Brodu. Tento dokument svedčí o úzkych vzťahoch medzi Uherským Brodom a mestom aj z židovského hľadiska.

Po rozpade Rakúsko-Uhorskej Monarchie a po vyhlásení ČSR obsadzovalo sa Slovensko postupne. Mesto definitívne dňa 21.11.1916. V r. 1918 využili antisemitské živly prechodný ex lex stav a rozpútali proti mestským a na okolí bývajúcim židom pogrom, ktorému sa stali židovské obchody, príbytky a majetky ľahkou korisťou. Na námestí bol jeden občan zastrelený. Židovská náboženská obec v meste hospodárila ročne s rozpočtom vo výške Kč 175.000.—z ktorej sumy pripadalo na sociálne a dobročinné účely Kčs 100.000.-. Do zväzku obce patrili okolité dediny: Čachtice, Podolie, Korytno, Vaďovce, Bzince, Lubina, St. Turá, Kostolné, Sv. Kríž - Považany, Brunovce, Mošovce, Hrádok, Beckov, Modrová, Lehota a iné.

V roku 1925 malo mesto okolo 1.500 duší židovského vierovyznania, počet rodín sa odhaduje na 250 - 280, cirkevnú daň platilo asi 290 rodín, včeteťne okolia. V roku 1925 bolo predstavenstvo Židovskej náboženskej obce v tomto zložení: Josef Weiss, rabínsky asesor, J. Lowinger, predseda, J.Fuchs a J. Meszáros, podpredsedovia, ďalší členovia predstavenstva S. Süss, J. Spitzer, S. Ross, L. Haas, L. Sonnenfeld, A. Schwitzer, A. Widder, hlavný kántor, a S. Friedmann. V deň 23.8.1925 bolo mesto postihnuté živelnou katastrofou. Búrky, niekoľkodenné dažde, sprevádzané krupobitím premenili mesto a okolité polia na neprehľadné more bahna. Výška vody dosahovala miestami do 1,5 metra výšky, škody na budovách, úrode a hospodárskych zvieratách boli značné.

V roku 1934 sa ohradil člen zastupiteľského zboru mesta A. Wohlstein, v mene židovských občanov, proti obvineniu, že vraj pri precestovaní maďarského ministerského predsedu J. Gömbösa bol židovským obyvateľstvom mesta na stanici nápadne vrelo vítaný a pozdravovaný. Mestské zastupiteľstvo zamietlo obvinenie ako nepravdivé a provokatívne. Gömbös bol totiž medzi prvými štátnikmi, ktorý sympatizoval s Hitlerom.

V roku 1935 bol postavený v mestskom parku pomník pamiatke vojakov padlých za I. svetovej vojny 1914 - 1918. Na pamätnej tabuli je vytesaných 135 mien, medzi nimi obeť židovského vierovyznania: A. Baum, J. Berger, E. Braun, M. Buetin, V. Diamant, L. Eisenberg, V. Freund, M. Friedmann, A. Grossmann, M. Grünstein, G. Grünwald, L. Herz, Dr. E. Herczog, E. Jassinger, M. Jassinger, V. Kohn, J. Löwy, R. Löwy, D. Pless, F. Pless, E. Reich, R. Ross, J. Roth, A. Samek, A. Salvendy, J. Steiner, M. Steiner, A. Stern, B. Schwarz, J. Taubmann, S. Taubmann, L. Taus, R. Trauer, A. Weiss, S. Weiss, M. Wiener, S. Wiener.

V r. 1935 a ďalších sa zakladajú prvé výrobné podniky a ujíma sa metóda a organizácia moderného poľnohospodárstva v meste a na okolí po rokoch stagnácie a hospodárskej depresii. Aj o kultúru a kultúrne podujatia sa prejavuje väčší záujem medzi

židovským obyvateľstvom, napriek tomu, že v susednom Nemecku zúri už nacizmus proti židom a všetkým pokrokovým silám. Roky hospodárskej krízy ťažko doliehali na všetky vrstvy obyvateľstva! Nemajetní stratili pôdu pod nohami, ocitli sa bez práce na najnižšom stupni životnej úrovne. Bez zárobku žili z milodarov a podpôr, alebo chodili pečiatkovať.

Stredná vrstva na tom nebola lepšia. Živnostníci stagnovali, obchodníci skrachovali a išli do konkurzu. Podniky a závody prepúšťali robotníkov a zamestnancov. Sklady boli plné tovaru, ktorý nemal odbyt. Bol to začarovaný kruh bez východiska. Najväčšia bola nezamestnanosť a bieda v radoch chudobných, malých živnostníkov, inteligencie a skrachovaných maloobchodníkov židovských občanov. Eskaláciou nezamestnanosti zradikalizovala sa mládež a inteligencia. Húfne vstupovali do radikálnych strán ako komunistickej a sociálnodemokratickej strany a možno aj do iných organizácií, ktoré sľubovali prácu a chleba. Ani židovská mládež a inteligencia nemohla zostať intransigentná. V krízových rokoch vydalo mesto a iné sociálne inštitúcie 57.214 obedov, okrem vecných a finančných podpôr. Nezamestnanosť bola veľká a vďaka znehodnocovaniu všetkých morálnych zásad, a hodnôt potom prišlo uchopenie moci v Nemecku nacistami, Hlinkovci, Maďari s územnými požiadavkami a iné škodové politické tendencie, ktoré viedli v r. 1938 k mníchovskej zrade a dňa 14. marca 1939 k zriadeniu tzv. Slovenského štátu a k tragédii slovenských židov v r. 1939 - 1945.

Prvou obeťou nacistov a slovenských prisluhovačov bol Hugó Tauber. Ako majiteľ veľkého lesného hospodárstva vybral sa dňa 12. marca 1939 v sprievode obchodného partnera do Rudňán /Nitriansky okres / V Bánovciach nad Bebravou ho zadržala zmienená hliadka Hlinkovej gardy a nemeckých vojakov. Po neúspešnej kontrole, auto rozmontovali na jednotlivé súčiastky, predviedli ho na veliteľstvo Hlinkovej gardy, kde brutálnym vyšetrovacím metódam podľahol. Dňa 13. marca 1939 mal pohreb v Novom Meste nad Váhom a na druhý deň sa etabloval tzv. Slovenský štát.

To bol nástup fašizmu - nacizmu u nás v Novom Meste nad Váhom a na Slovensku do krvavej éry deportácií, koncentračných táborov smrti masových vražd a plynových komôr.....
Ľudia B D I T E !!

Podnet k písaniu kroniky vyšiel z toho, aby sa pre budúce generácie zachovala pamiatka na židov, ktorí kedysi tu žili a podieľali sa na budovaní mesta na poli kultúrnom, hospodárskom rozmachu, boli dobrí a oddaní občania slobodnej vlasti I. ČSR.... a predsa. Utopili ich vo veľkej kaluži krvi.

Podpísaný Artur Klein, narodený dňa 29.4.1903 v Liptovskom Mikuláši, bytom v Novom Meste nad Váhom, od r. 1928 napísal som I. a II. diel „Kroniky židov v Novom Meste nad Váhom“ na pamiatku v roku 1984 zosnulej manželky Ruženy Kleinovej rod. Deutschovej, narodenej dňa 13.4.1903 v Novom Meste nad Váhom. Kroniky som napísal za výdatnej podpory nebohej manželky podľa najlepšieho vedomia a svedomia a pravdy. Materiál pochádza z vlastných skúseností, z údajov získaných v tunajšej knižnici, z " Zside lexikón" Budapest, 1929, z kroniky Mestského národného výboru a iných prameňov.

Rád vyhovujem želaniu Jozefa Ondrejku, riaditeľa Literárneho oddelenia Trenčianskeho múzea a jeho najbližšieho spolupracovníka p. Vladimíra Ammera v Novom Meste nad Váhom, keď odovzďávam kroniku do ich rúk za účelom zachovania pre budúce generácie.

V Novom Meste nad Váhom, dňa 26. júna 1984
Artur Klein

prepis textu Kronika židov Nového Mesta nad Váhom, II. z archívu Podjavorinského múzea v Novom Meste nad Váhom